

## ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАННЯ УНІВЕРСАЛЬНОСТІ ЗАСАД ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

БАСАЙ Олег Вікторович - Голова Київського окружного адміністративного суду,

*В статті піднімається питання універсальності основ громадянського законодавства. Проведений аналіз основ громадянського законодавства дозволив прийти до висновку, що деякі з них мають спеціальний характер, оскільки застосовуються при регулюванні окремих видів громадянських відносин.*

**Ключові слова:** засади, цивільне законодавство, універсальність, принципи права.

При регулюванні цивільних відносин важливе значення надається засадам цивільного законодавства, тобто тим вимогам, які висувуються до практичного забезпечення правового становища учасників цивільних відносин. Значення засад цивільного законодавства полягає у тому, що саме вони визначають зміст цивільно-правових норм, галузеві особливості правового регулювання, що сприяє однорідності розуміння сенсу правових норм, їх єдиному правозастосуванню. Крім цього, засади цивільного законодавства використовуються при усунення прогалин у праві і застосуванні норми за аналогією права, що важливо для цивільного права внаслідок його динамічності і підверженості змінам в економічній і соціальній дійсності. Все це свідчить про безумовну актуальність дослідження цієї правової категорії.

Останнім часом дослідженню засад цивільного законодавства присвячується все більше наукових праць. Серед дослідників принципів цивільного права і засад цивіль-

ного законодавства слід згадати Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубєву, С.І. Шимон, В.П. Паліюка, О.Г. Комісарову, Н.П. Аслянян Г.В. Свердлика, О.А. Кузнецову, А.В. Луця, Р.Б. Шишку та інших. Проте, багато аспектів цієї теми залишаються невисвітленими, що потребує продовження проведення досліджень у цій сфері. Зокрема, існує певна суперечність при визначенні універсального характеру засад цивільного законодавства. Тому візьмемо за мету цієї статті аналіз засад цивільного законодавства та виявлення доцільності визнання за ними універсального характеру.

Перелік засад цивільного законодавства встановлено у ст. 3 ЦК України, яка називається «Загальні засади цивільного законодавства». Проаналізуємо визначені цією нормою принципи (засади) цивільного законодавства України.

Неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Це означає вимогу забезпечення свободи особистості, яку іноді іменують «суверенітетом особистості», вкладаючи в це поняття можливість індивіда визначати тип і характер поведінки, своє місце в суспільстві у системі цивільних відносин за власним розсудом. Відповідно до цього, ніхто, за винятком випадків, передбачених актами цивільного законодавства, не може свавільно втручатися у приватні справи (фізичної або юридичної особи), зокрема, охороняється таємниця особистого життя (ст. 301 ЦК), кореспонденції (ст. 306 ЦК), стану здоров'я (ст. 286 ЦК) тощо.

Неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом. Цей принцип означає, що права охорона власності забезпечується усім власникам, незалежно від її форм та видів. Власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном, які він здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав, а держава не втручається у їх здійснення. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності чи обмежений у його здійсненні - (ст. ст. 316, 317, 319, 321 ЦК).

Наведений принцип конкретизує конституційні положення, так, відповідно до ст. 13 Конституції України, усі суб'єкти права власності рівні перед законом, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання. Відповідно до ч. 3 ст. 41 Конституції України, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, право приватної власності є непорушним.

Разом із тим, власник може бути позбавлений свого права, наприклад, у випадку реквізиції, конфіскації майна за вироком суду, вилучені майна в інших випадках, передбачених ст. 350 – 354 ЦК України. Це також відповідає положенням Конституції України, так, відповідно до ч. 4 ст. 41 Конституції, примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Згідно з ч. 5 ст. 41 Конституції, конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Отже, випадки позбавлення власника його права безпосередньо визначені законом задля запобігання можливих зловживань з боку владних органів.

Свобода договорів. Вона полягає у визнанні за суб'єктом цивільного права мож-

ливості укладати договори (або утримуватися від укладення договорів) і визначати їх зміст на свій розсуд відповідно до досягнутої з контрагентом домовленості. Свою конкретизацію цей принцип знаходить у ст. 626 ЦК України, відповідно до якої сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента і визначенні умов договору з урахуванням вимог актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Принцип свободи договору встановлює свободу в договірних відносинах: свободу вибору контрагентів, свободу укладення договору певного виду; свободу при визначенні умов договору. Причому сторони можуть укладати не тільки ті договори, які передбачені актами цивільного законодавства, а й договори, у яких містяться елементи різних договорів (змішані договори – ч. 2 ст. 628 ЦК).

Свобода договору може бути обмежена лише для захисту більш слабкої сторони або для захисту публічних інтересів. Наприклад, ст. 633 ЦК України закріплюється необхідність встановлення рівних умов для всіх споживачів у публічних договорах.

Свобода підприємницької діяльності, не забороненої законом, означає закріплення у законодавчому порядку загального правила про право зайняття підприємницькою діяльністю, а також встановлення юридичних гарантій реалізації цього права. - Ст. 3 ЦК України розрізняє підприємницьку діяльність, заборонену законом, і підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Перша з них є правопорушенням і тому не входить до сфери цивільно-правового регулювання. Що ж стосується підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, то право займатися нею є однією з важливих засад цивільного законодавства України.

Відповідно до законодавства України, підприємство може здійснюватися в будь-якій з організаційних форм, передбачених законом.

При цьому суб'єкти підприємницької діяльності мають право на власний розсуд приймати рішення і здійснювати будь-яку діяльність, що не суперечить законодав-

ству, відповідно до потреб ринку зі збереженням комерційної таємниці тощо. Але при цьому саме у сфері підприємницької діяльності повинен бути встановлений баланс свободи суб'єктів такої діяльності і методів регулювання останньої з боку відповідних державних органів. Інакше кажучи, баланс дозволів і заборон з тим, щоб унеможливити не тільки необгрунтовані перевірки і безпідставне втручання у підприємницьку діяльність органів державної влади, а й унеможливити утворення монопольного становища будь-якого із суб'єктів вказаної діяльності, не допустити обмеження конкуренції, що може негативно вплинути на інтереси споживачів та суспільства в цілому.

Принцип судового захисту цивільного права та інтересу. Цей принцип цивільного права ґрунтується, передусім, на положенні Конституції України, згідно з яким правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції України). При цьому судовий захист можливий як щодо тих цивільних прав, що прямо вказані у ЦК України, так і відносно тих, що випливають з норм Конституції України чи іншого закону (Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»).

Судам підвідомчі усі спори про захист прав і свобод фізичних осіб. Суд не має право відмовити особі в прийнятті позовної заяви або скарги, наприклад, на тій підставі, що його вимоги можуть бути захищені в іншому порядку. Проте, реалізація принципу судового захисту цивільного права та інтересу не означає встановлення вимоги звернення за захистом виключно до суду. Так, згідно зі ст. 17 – 19 ЦК України захист цивільних прав та інтересів може здійснюватися органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, нотаріусом, а також власними силами у порядку самозахисту. Спір про порушене цивільне право може бути вирішений також третейськими судами, котрі створюються за до-

мовленістю суб'єктів відповідних цивільних відносин.

Вимога справедливості, добросовісності та розумності цивільного законодавства практично виражається у встановленні його нормами рівних умов для участі усіх осіб у цивільних відносинах; закріпленні можливості адекватного захисту порушеного цивільного права або інтересу; поєднання створення норм, спрямованих на забезпечення реалізації цивільного права, з шануванням прав та інтересів інших осіб, моралі суспільства тощо [1].

На думку Н.Ю. Голубєвої, принцип справедливості означає визначення нормою права обсягу, межі здійснення захисту цивільних прав та обов'язків особи адекватно її ставленню до вимог правових норм. При цьому елементами змісту принципу справедливості є еквівалентність в обміні, виконання взятих перед контрагентом зобов'язань, відшкодування шкоди за наявності вини заподіювача, утримання від посягань на чуже надбання, повернення майна власникові, домірність юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню [2].

Добросовісність означає прагнення сумлінно захистити цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків. З давніх часів вона застосовується при вирішенні виндикаційного позову [3].

Розумність – це зважене вирішення питань регулювання цивільних відносин з урахуванням інтересів усіх учасників, а також інтересів громади (публічного інтересу). Розумність у цивільному праві України має відношення лише до строку (терміну виконання певних дій) [4].

Наведений у ст. 3 ЦК України перелік загальних засад цивільного законодавства, судячи з формулювань, є вичерпним. При цьому, виходячи з назви ст. 3 ЦК України – «Загальні засади цивільного законодавства», можна зробити висновок, що вказані в ній і охарактеризовані вище засади є «загальними», тобто спільними для усіх інститутів цивільного законодавства, такими, що мають визначати сутність, практично, усіх норм цивільного законодавства.

Однак, аналіз змісту ст. 3 ЦК України свідчить про те, що він не повною мірою відповідає сенсу найменування цієї норми, оскільки «загальними» для усього цивільного законодавства можуть бути визнані лише кілька із названих у ній принципів.

Зокрема, загальними є наступні вимоги:

1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;

2) судовий захист цивільного права та інтересу;

3) справедливість, добросовісність та розумність.

Разом із тим, така вимога, як неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом, стосується лише регулювання відносин власності; свобода договору є принципом регулювання договірних зобов'язальних відносин, а така засада, як свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, стосується визначення правового становища особи, відносин власності, зобов'язальних відносин, але не має значення, скажімо, для недоговірних зобов'язань.

Крім того, слід зазначити, що для окремих розділів (підгалузей) цивільного законодавства визначені спеціальні засади (принципи). Так, засадами регулювання відносин власності є принципи рівності усіх форм власності та принцип, так званого, абсолютного захисту прав власника; до засад регулювання зобов'язальних відносин можна віднести принцип належного виконання зобов'язань та принцип реального виконання зобов'язань тощо.

Н.Ю. Голубева зазначає, що можна виокремити також принципи окремих інститутів цивільного права [5]. До таких принципів прийнято відносити:

– принципи виконання зобов'язань: принцип належного виконання зобов'язань, принцип реального виконання зобов'язань, неможливість односторонньої відмови від зобов'язання, принцип ділової співпраці, принцип економічності [6];

– принципи цивільно-правової відповідальності: принцип невідворотності відповідальності, принцип відповідальності за вину тощо;

– принципи авторського права: принцип свободи творчості, принцип національного режиму, принцип незалежності охорони, принцип автоматичної охорони [7] тощо;

– принципи інституту забезпечення виконання зобов'язання: наприклад, принцип публічності [8].

Усе це відповідає загальному підходу, згідно з яким слід розрізняти декілька груп принципів, які стабілізують норми права і є їх основними напрямками:

– перша група – принципи права взагалі: моральність, гуманізм, законність;

– друга група – принципи приватного права як надгалузів права: неприпустимість свавільного втручання в приватну сферу забезпечує свободу особистості, ініціативність, свобода вибору виду і міри своєї поведінки;

– третя група – власне принципи цивільного права;

– четверта група – принципи окремих підгалузей цивільного права: права власності, права інтелектуальної власності, сімейного, житлового, спадкового;

– п'ята група – принципи окремих інститутів цивільного права: права промислової власності, договірного права.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про застосування у вітчизняному законодавстві універсальних та спеціальних (підгалузевих) засад (принципів), котрі мають бути предметом окремого наукового дослідження. Слід підкреслити те, що всі принципи цивільного права, відображені у засадах цивільного законодавства, мають загальнообов'язковий характер. Вони здебільше безпосередньо закріплені у нормах цивільного права і їх дотримання є обов'язковим як при законотворчості, так і при правозастосуванні.

### Література

1. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. Видання третє, перероблене та доповнене / [За ред. Є. О. Харитонов]. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2006. – С. 10-11.

2. Фулей Т. Загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права: деякі те-

**АНОТАЦІЯ**

*У статті підіймається питання універсальності засад цивільного законодавства. Проведений аналіз засад цивільного законодавства дозволив зробити висновок, що деякі з них мають спеціальний характер, оскільки застосовуються при регулюванні окремих видів цивільних відносин.*

**SUMMARY**

*In the article the question of universality of bases of the civil legislation is brought up. The carried out analysis of bases of the civil legislation has allowed to come to a conclusion that some of them have special character as are applied at regulation of certain kinds of civil relations.*

оретичні аспекти / Т. Фулей // Право України. – 2003. – № 7. – С. 15.

3. Паліюк В.П. Щодо справедливості, добросовісності та розумності в чинному законодавстві України / В.П. Паліюк // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. Науковий часопис. – 2002. – № 2. – С. 42-45.

4. Голубєва Н.Ю. Загальна характеристика принципів цивільного права України / Н.Ю. Голубєва // Актуальні проблеми держави і права. – 2007. – Вип. 34. – С. 285.

5. Голубєва Н.Ю. Класифікаційні критерії для побудови системи принципів цивільного права України / Н.Ю. Голубєва

// Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 43. – С. 22.

6. Слепенкова О.А. Принципы исполнения обязательств: некоторые проблемные аспекты / О.А. Слепенкова // Правовая политика и правовая жизнь. – 2006. – № 2. – С. 89-93.

7. Косенко С. Принципы та джерела авторського права / С. Косенко // Юридичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 57-60.

8. Андріанов М. Забезпечення виконання договірних зобов'язань та принцип публічності як елемент забезпечення виконання договірних зобов'язань / М. Андріанов // Юридичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 69-75.